

Козацькі поселення XVI–XVIII століть на території Дніпропетровська

О.А.Репан, В.С.Старостін, О.В.Харлан.

*Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть
в історії Дніпропетровська.*

К.: Українські пропілеї, 2008, 266 с.

В березні цього року вийшла давно очікувана книга з історії найбільших козацьких поселень, які існували на території Дніпропетровська у XVII–XVIII ст. Мова йде про Стару Самарь (Богородицьк), Старий та Новий Кодаки. Ці поселення були обрані серед десятка козацьких слобод не випадково. На думку авторів монографії, саме вони репрезентували на запорозьких вольностях українську урбаністичну традицію.

В монографії вперше в українській історіографії комплексно показано розвиток міських об'єктів козацької доби на території, яку зараз обіймає місто Дніпропетровськ. За більше ніж двісті років, що минули з часу зруйнування останньої Запорозької Січі, історики видали велику кількість поодиноких розвідок і досліджень, так і не спромігшись на комплексне дослідження. В такій ситуації вбачаємо як об'єктивні так і суб'єктивні причини. Серед об'єктивних назвемо слабку збереженість архівів як загальноукраїнських так і місцевих. Особливо це стосується XVII ст. Більше суб'єктивних причин. Через позицію російської царської і радянської влади подібні роботи не могли з'явитися в принципі. В останній час, незважаючи на появу солідних монографій з історії Дніпропетровська [1; 2], історія козацьких поселень теж не була відображена належним чином. Деякі сучасні дослідники вперто не бажають помічати ту роль, яку відіграло запорозьке козацтво в процесі містоутворення в Придніпровському регіоні. Якщо до 1991 р. працювала зовнішня цензура, то в даному випадку спрацювала цензура внутрішня.

Рецензована книга є першою спробою показати багатогранне життя міських об'єктів, які передували появі Катеринослава.

Відразу відзначимо, що автори монографії взяли за справу складну, яка вимагає зусиль багатьох дослідників. Через це деякі епізоди висвітлені не в достатній мірі. Наприклад, земельні відносини, стосунки з Кошем та московським урядом. Через слабку збереженість джерел недостатньо повно висвітлено історію зазначених поселень у XVI–XVII ст. Також до недоліків книги слід віднести неточності в нумерації. Наприклад, розділ „Люди” починається з 118 сторінки, а в змісті вказано 120-та сторінка, розділ „Адміністрація і суд” в тексті 150-а сторінка, в змісті – 152-а сторінка.

Книга розбита на розділи, яких всього налічується дев'ять (разом зі вступом і висновками). Розділи книги – це свого роду показники того, наскільки багатогранним було життя козацьких поселень у XVII–XVIII ст. У розділі „Війна і політика” проаналізовано політичний розвиток регіону. З нього

стає очевидним той факт, що Стара Самарь, Старий Кодак і Новий Кодак аж ніяк не залишалися осторонь подій європейського значення. Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького, Кримські походи 1687 р., 1689 р., Північна війна 1700–1721 рр., Російсько-турецькі війни 1735-39 рр., 1768-74 рр. та інші події прямо впливали на розвиток вищезазначених поселень. Стара Самарь (Богородицьк), Старий Кодак тривалий час виконували функції військової бази, Новий Кодак був важливим транзитним пунктом. Не минали козацькі поселення і соціальні конфлікти: напад П.Іваненка на Богородицьк у 1692 р.; повстання К.Булавіна 1707 р., який шукав підтримки в Кодаках; гайдамацький рух, учасники якого часто переховувалися тут свідчили про важливість цих населених пунктів в планах різних політичних сил.

В розділі „Адміністрація і суд” показано, яким чином здійснювалося управління у трьох вищезгаданих поселеннях. На думку авторів монографії, управління було чітко структуровано і сформовано на основі козацького традиційного устрою. Автори показали все розмаїття адміністративного управління: від повноважень паланкової старшини до поштової повинності. В якості ілюстрації управлінської структури Старої Самарі і Нового Кодаку в розділі вміщено таблиці зі списками сотників і писарів Старосамарської сотні, полковників і писарів Кодацької паланки, а також городових отаманів Нового Кодаку, яких можна вважати першими міськими головами нашого міста.

З розділу дізнаємося, що судові органи Нового Кодаку теж мали багато роботи (про судові органи Богородицька і Старого Кодаку в тексті не йдеться). Зазначимо, що події, які описуються в цьому розділі переважно стосуються XVIII ст.

Економічний розвиток козацьких поселень відображений у розділі „Шляхи і господарство”. Важливою ознакою розвитку Старої Самарі, Старого і Нового Кодаків є той факт, що їх поява пов’язана з наявністю сухопутних чи водних шляхів сполучень, які пронизали Придніпров’я у різних напрямках. Вдале розташування на цих шляхах або біля них дало поштовх економічному розвитку козацьких поселень. Також ці шляхи сприяли формуванню поштової служби, яка виникла в Придніпровському регіоні задовго до появи тут російської адміністрації. Читач може візуально уявити як і де проходили шляхи сполучень, поглянувши на мапи, представлені на сторінках монографії. Матеріал цього розділу не залишає сумнівів у тому, що вищезгадані три козацькі поселення були доволі значними економічними центрами. Землеробство, скотарство, рибальство, млинарство, торгівля та інші види занять акумулювалися в Богородицьку, Старому і Новому Кодаках, особливо інтенсивно з другої половини XVIII ст. Найбільшим торгово-економічним центром, звісно ж, був паланковий центр Новий Кодак, в якому з середини XVIII ст. окрім всього іншого діяв великий стаціонарний ринок.

Склад і чисельність населення Старої Самарі, Старого і Нового Кодаку продемонстровано у розділі з промовистою назвою „Люди”. В розділі на основі солідної джерельної бази повністю спростовано міф про незаселеність Придніпровського регіону, взагалі, і малочисельність козацьких поселень, зокрема. Автори подають кількісні показники мешканців козацьких поселень,

які мали місце у XVIII ст. Характерною особливістю людської маси козацьких поселень був поділ їх на посполитих (ті, які платили податки Кошу) і козаків (несли військову службу). Кожна із зазначених груп мала своє управління, яке автори, на жаль, докладно не аналізують.

Культурний розвиток козацьких поселень у XVII–XVIII ст. в першу чергу був пов'язаний із церквою. Про це мова йде в розділі „Церква”. На думку авторів, церковне життя у трьох згаданих козацьких поселеннях починається з появою Миколаївського храму в Нових Кодаках у 1645 р. Цей рік, до речі, автори монографії вважають відправним у генезі міста Дніпропетровська. На жаль, більше інформації про розвій церковного життя в Кодаках чи в Самарі у XVII ст. не йдеться. Основна маса інформації стосується вже XVIII ст. Церковна адміністрація, кадрові питання, ремонт храмів, догляд за паствою, благодійність на користь церкви, церковні школи – це неповний перелік питань, які піднімаються у розділі. Автори підмітили, що зростання ролі і значення церкви в житті запорозьких поселень напряду залежало від розширення чи звуження меж населених пунктів. Оскільки найдинамічніше розвивався Новий Кодак, то, відповідно, Миколаївський храм ставав дедалі важливішим. Він обслуговував потреби не лише мешканців Нового Кодаку, але й прилеглих поселень. Тому не дивно, що саме при Миколаївському храмі не пізніше 1761 р. було створено Старокодацьке христове намісництво, яке керувало релігійними справами в Кодацькій і Самарській паланках.

Важливим доповненням до церковного життя в розділі є таблиці з іменами священиків Покровського храму у Старій Самарі, Михайлівського храму у Старому Кодаку і Миколаївського храму в Новому Кодаку.

Найоб'ємнішим і важливим є розділ „Архітектура і будівництво”. Оскільки до нашого часу дійшли лише залишки валів Богородицької, Старокодацької та Новокодацької фортець, реконструкція будівельної традиції та архітектури козацьких поселень є складною справою. Від того значення цього матеріалу зростає. Автор розділу основну увагу звернув на традиції фортечного і храмового будівництва на території Старої Самарі, Старого і Нового Кодаків. В тексті вміщено унікальні малюнки і схеми – реконструкції О.В.Харлана, зроблені на підставі архівних та історичних джерел. Реконструкції дають читачу змогу наочно побачити якими, на думку автора, були фортечні споруди і храмові комплекси вищезгаданих козацьких поселень.

Важливе, можна сказати, концептуальне значення в монографії має розділ „Трансформація”. Автори однозначно дають зрозуміти, що після зруйнування Запорозької Січі, козацькі поселення нікуди не зникають. Політичні та адміністративні зміни на козацьких землях, звісно ж, вплинули на розвиток Богородицька, Старого і Нового Кодаків. Якщо Богородицьк та Старий Кодак здебільшого втрачають своє значення і статус поселень міського типу, то Новий Кодак, навпаки, перетворюється спочатку на центр Саксаганського повіту Новоросійської губернії (з 1783 р. – Новокодацький), а пізніше – центр Катеринославського повіту Катеринославської губернії (з 1784 р.). На думку авторів, ніякого прямого переведення адміністративних установ з Катеринослава-Кільченського до Катеринослава-Правобережного не мало

місця. Автори переконливо доводять, що Новий Кодак, а також його міська округа були використані російською владою для спорудження міста Катеринослава-Дніпровського, що дає право вважати Новий Кодак предтечею Дніпропетровська.

Загалом всі висновки в представленому дослідженні ґрунтуються на репрезентативній і достовірній джерельній базі. Перелік використаних джерел і літератури нараховує 200 позицій. В монографії вміщено десятки малюнків, мап і схем, які вдало доповнюють текстовий матеріал.

В монографії представлена широка панорама життя українського міста на запорозьких землях в козацьку добу, що, по суті, кардинально міняє погляд на ранню історію міста Дніпропетровська.

Бібліографічні посилання:

1. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
2. Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.